1.1 Wat is intertekstualiteit?

Tekstbegrip Niveau 1/2

Lees het artikel 'Wat is intertekstualiteit?' van Ilja Leonard Pfeijffer.[1]

Wat is intertekstualiteit?

En wat is het verschil met plagiaat?

Intertekstualiteit is een spel en niet alleen een van geleerde literatoren. Iedereen doet het. Woorden gebruiken die verwijzen naar de woorden van iemand anders. En de lol zit hem erin dat je gespreksgenoot of lezer dat doorheeft.

Het was in het voorjaar van 2002. Mijn debuutroman *Rupert, een bekentenis* was net verschenen. De telefoon ging. Ik nam op. Aan de andere kant van de lijn zat iemand die zich voorstelde als Reinier Spreen, kunstredacteur van het *Nieuwsblad van het Noorden.* Met trillende stem zei hij mij dat hij op pagina's 92 en 93 van mijn roman een passage had aangetroffen die grote overeenkomsten vertoonde met een afdeling van het wereldberoemde gedicht *The Waste Land* van T.S. Eliot uit 1922. Ik barstte in lachen uit. 'Had je het daar pas door?' vroeg ik. 'Het begint zo ongeveer al op de tweede bladzijde.'

Maar dat werd nog een hele affaire. Ik werd beschuldigd van plagiaat. Vrijwel alle kranten schreven erover. Dat was mooi meegenomen, want mijn boek had gelijk twee herdrukken. Velen namen het voor mij op, anderen niet. Er werden vergelijkingen getrokken met andere vermeende plagiaataffaires, met name met die van Adriaan van Dis. De zaak trok de aandacht van de in die dagen onvermoeibare internetjournalist Bart F.M. Droog die op de site van Epibreren een minutieus dossier heeft bijgehouden over de affaire. Volgens mij is dat nog steeds te raadplegen. En natuurlijk was het geen plagiaat. Het was intertekstualiteit. Ook de jury's van de Anton Wachterprijs en de Gerard Walschap-prijs, die het boek hebben bekroond, waren kennelijk die mening toegedaan. Maar ik merkte in die tijd dat het verschil tussen intertekstualiteit en plagiaat bij velen tot grote verwarring leidde. Daarom zal ik het nog één keer uitleggen.

Intertekstualiteit is een literair spel dat zo oud is als de literatuur zelf. Aan het begin van het zesde boek van de *Odyssee* van Homerus ontmoet Odysseus de prinses Nausikaä op Scheria, het eiland van de Faiaken. Homerus beschrijft haar in een opvallende vergelijking als volgt (boek 6, verzen 4-11):
Zoals de pijlenschietende Artemis over de bergen voortgaat – de hoge Taïgetosbergen dan wel de Eurymantos – en daar geniet van de jacht op zwijnen en pijlsnelle hinden; in haar gevolg gaan op in haar spel de nimfen der velden, dochters van Zeus met de aegis, en Leto aanschouwt het met vreugde; boven de nimfen, met kop en schouders, steekt Artemis uit en, mooi als de anderen zijn, kan men haar toch gemakkelijk herkennen, – zo stak de jonge Nausikaä af bij de andere meisjes.

Ik citeer het in de vertaling van H.J. de Roy van Zuydewijn. In het eerste boek van de *Aeneis* van Vergilius spoelt Aeneas na een schipbreuk aan bij Carthago. Daar ontmoet hij koningin Dido. Vergilius beschrijft haar in een opvallende vergelijking als volgt (boek 1, verzen 498-504):
Zoals op de oevers van de Eurotas of over de kammen van de Cynthus Diana haar koren aanvoert, van alle kanten gevolgd door talloze Oreaden. Zij draagt een pijlkoker over haar schouder, zo gaat zij voort en zij steekt met kop en schouders boven de nimfen uit; stille vreugde doorgloeit het hart van Latona; zo vertoonde zich Dido en ze stak vreugdevol af bij de menigte.

Diana is de Latijnse naam van Artemis. Haar moeder heet Leto in het Grieks en Latona in het Latijn. Diana's koren en Oreaden zijn nimfen. Beide vergelijkingen zijn nagenoeg identiek. Is dat plagiaat? Nee, natuurlijk niet. Het is niet zo dat Vergilius uit luiheid of in haast een vergelijking van Homerus heeft gejat en hoopt dat niemand het ziet. Vergilius citeert Homerus doelbewust. En het is nadrukkelijk de bedoeling dat de lezer het doorheeft. Daardoor wordt er een verband gesuggereerd tussen de *Odyssee* en de *Aeneis*, tussen Odysseus en Aeneas en tussen Nausikaä en Dido. En die verbanden zijn uiterst functioneel. Al in de eerste drie woorden van de *Aeneis* ('arma virumque cano,' ik bezing de wapenen en de man) suggereert Vergilius dat zijn epos een navolging

uitgeverij coutinho

en emulatie is van zowel de *Ilias* (arma, de wapenen) als de *Odyssee* (vir, de man). Aeneas heeft net als Odysseus schipbreuk geleden. Hij is vanuit de brandende puinhopen van Troje gevlucht om een nieuw thuis te stichten, zoals Odysseus vanuit Troje wanhopig probeert terug te komen in zijn eigen thuisland. Zoals Odysseus Nausikaä zal verlaten omdat zijn thuis hem dierbaarder is, zo zal Aeneas Dido verlaten omdat zijn plicht om een nieuw thuis te stichten zwaarder weegt dan zijn liefde voor haar. De lezer van de *Aeneis* die zijn Homerus kent, doorziet al deze factoren alleen al op grond van dit ene citaat. De herkenning van het citaat verrijkt de leeservaring en voegt lagen van interpretatie toe. Dat is het literaire spel. Dat is intertekstualiteit.

En het blijft natuurlijk niet bij dit ene citaat. De hele *Aeneis* zit vol verwijzingen naar Homerus. En daar zit Apollonius Rhodius dan nog tussen, maar daar hebben we het voor het gemak dan maar even niet over. En Dante citeert Vergilius. Iedereen citeert Vergilius. Iedereen citeert Dante. En dan hebben we het nog niet eens over alle bijbelcitaten. Het is één groot spinnenweb van verwijzingen naar een gedeelde cultuur. De wereldliteratuur ritselt ervan. Er zijn van de Oudheid tot nu miljoenen voorbeelden te vinden van dit type van doelbewust citeren met literaire bedoelingen. En een van die bedoelingen, op een heel basaal niveau, is altijd het genoegen van de lezer dat hij het citaat herkent. Daarom moet je het nooit weggeven in een voetnoot of in een bronvermelding achterin. Dat zou flauw zijn. Dat zou het hele spel verpesten. Als je het erover hebt dat de hele vraag neerkomt op het dilemma tussen zijn of niet zijn, zet je er ook geen voetnoot onder met de bronvermelding. Dat zou een doodzonde zijn. Een belediging aan je lezers.

En het is niet alleen een spel van geleerde literatoren. Iedereen doet het. Ook in spreektaal wordt er dagelijks geciteerd. In het najaar van 2011 zei iedereen 'Doe toch normaal, man' tegen elkaar, waarna de andere moest antwoorden 'Doe zelf eens lekker normaal.' En dan lachen. Want beiden wisten dat ze de beroemde aanvaring van Wilders met Rutte tijdens de Algemeen Politieke Beschouwingen citeerden. Dat is intertekstualiteit. Het spelletje functioneert bij de gratie dat de ander het citaat herkent. Of zoals wanneer je Duitsers aan een cafétafeltje ziet zitten en zegt: 'Don't mention the war.' Dat is alleen maar leuk als de ander het herkent als een citaat uit een beroemde aflevering van Fawlty Towers. En iedereen zit op kantoor de godganse dag gevleugelde uitspraken van de chef of van de vervelende collega te citeren om zijn leuke collega's aan het lachen te krijgen. Dat is allemaal intertekstualiteit. Woorden die verwijzen naar de woorden van iemand anders. En de lol zit hem erin dat je gespreksgenoot dat doorheeft.

En precies zo zit het met mijn spel met *The Waste Land* in mijn debuutroman. Het gaat niet om een geïsoleerd citaat op pagina's 92 en 93. Vrijwel het gehele gedicht van Eliot is wel op een bepaalde manier in het boek verwerkt. Kijk maar eens naar pagina 64. En naar pagina's 145 tot en met 147. In het derde hoofdstuk van het eerste deel wordt de kernzin van *The Waste Land* geciteerd in het Engels: 'mixing memory and desire.' De naam Eliot valt op pagina 77. Het eerste hoofdstuk van elk van de drie delen beschrijft een ontmoeting tussen Rupert en een soort drempelfiguur tussen de boven- en onderwereld: iemand die lijkt op Hermes, iemand die lijkt op de Sibylle en iemand die lijkt op de blinde ziener Teiresias. Alle drie die figuren zijn geïnspireerd op het gedicht van Eliot. En er zijn nog talloze kleine details, zoals een hoed van het merk Stetson, die een personage is in *The Waste Land*, en meer van dat soort kleinigheden.

En wat wil ik daar dan mee? In de eerste plaats wil ik dat de lezer het ziet. Daarom volsta ik niet met één enkel citaat maar laat ik het wemelen van de verwijzingen. Daarom kies ik niet voor een obscure tekst, maar voor zo ongeveer het beroemdste gedicht van de twintigste eeuw.

En als de lezer het doorheeft, wat krijgt hij daar dan voor terug? In de eerste plaats het plezier van de herkenning. Maar dat is basaal. Vervolgens ziet hij hopelijk een aantal verbanden tussen het gedicht van Eliot en mijn roman. 'Mixing memory and desire' is ook het kernthema van *Rupert*. De beschrijving van Londen als een braakliggende wildernis in *The Waste Land* suggereert dat ook de fictieve stad waardoor Rupert doolt een wildernis is waar hij alle houvast verliest. Londen wordt door Eliot in het gedicht beschreven als een 'unreal city.' Ook die twee woorden citeer ik ergens in het Engels, want de vraag in hoeverre de stad van Rupert echt is of onecht, is thematisch relevant. Ruperts ex-geliefde Mira wordt bij voortduring vergeleken met de stad. Dus de vraag dringt zich op in hoeverre zij echt is of onecht. Dat is een vraag die ik in de hele roman blijf oproepen en die in het slothoofdstuk een speciale relevantie krijgt. Dat *The Waste Land* over onvruchtbaarheid gaat en volgens sommige interpretaties over impotentie, is ook zeer relevant voor de thematiek van mijn roman. Met de verwijzingen naar *The Waste Land* wordt de the-

uitgeverij coutinho

matiek van de roman onderstreept en uitgediept. Dat is het spel. Dat is intertekstualiteit.

En hoe zit het dan bijvoorbeeld met iemand als Adriaan van Dis? Hij is twee keer beschuldigd van plagiaat. In 1992 werd hij er door *Vrij Nederland* op gewezen dat hij in zijn boek *Het beloofde land, een reis door de Karoo*, dat twee jaar eerder was gepubliceerd, passages had overgeschreven uit het boek *Waiting, The Whites of South Africa* van de antropoloog Vincent Crapanzano uit 1986. Van Dis heeft dat niet ontkend. Hij heeft zich bij Crapanzano verontschuldigd. Eind 2001 kwamen frappante overeenkomsten aan het licht tussen zijn boek *Een barbaar in China* uit 1987 en het boek van de Indiase auteur Vikram Seth, *From Heaven Lake, Travels through Sinkiang and Tibet* uit 1983. Dat werd bij toeval ontdekt door de Leidse promovendus Uldrik Speerstra. Ook dat heeft Van Dis toegegeven. Is dat ook intertekstualiteit? Het spijt me voor Van Dis, maar ik ben bang van niet. Van Dis citeert die twee auteurs niet met de bedoeling om een literair spel te spelen. Hij wil niet dat de lezer de citaten herkent. Die kans is sowieso miniem wanneer je citeert uit een antropologische studie of uit een obscure Indiase reisgids. Het is volslagen duidelijk dat hij uit gemakzucht, door haast of om welke reden dan ook passages heeft overgeschreven precies in de hoop dat niemand het zou merken. Dat is geen intertekstualiteit. Dat is plagiaat.
Want uiteindelijk is het verschil tussen intertekstualiteit en plagiaat heel simpel. Van intertekstualiteit is sprake als je citeert met de overduidelijke bedoeling dat de lezer het citaat herkent en dat die herkenning wat toevoegt aan de interpretatie van je boek. Plagiaat is citeren in de hoop dat niemand het ziet.

Opdracht

Om het artikel (beter) te kunnen begrijpen, dien je de volgende vragen te beantwoorden. De antwoorden op de eerste drie vragen tezamen geven de kern van het artikel weer.

1 Wat betekent het woord ‘intertekstualiteit’?

2 Waarom gebruikt de auteur intertekstualiteit in zijn boek?

3 Wat is het verschil tussen intertekstualiteit en plagiaat?

4 Welk probleem kan ontstaan als men beoordeelt of er sprake is van intertekstualiteit of van plagiaat?

uitgeverij coutinho